

Egy protestáns pap, a ki a protestantismust és Krisztus evangéliumát megtagadja, s még valami.

Voltak pedig hamis próféták is a község közt, kik által az igazságnak útjra káromoltak, és a tehetetlenség miatt magoktól gondolt beszédekkel belölettek kereskedést szereznek. —
2 Pét. 2, 1—3.

Az emberiség története nem olyan, mint egy csendesen hömpölygő patak. Olyan az, mint a tenger, melyben az eszmék és elvek szakadatlanul hullámszanak, s az igazság és jogosság elvei harcban állanak az emberek önző céljaival és törekvéseivel. Megtörténik ugyan néha, hogy az önzésnek sikerül bilincsre verni, egy ideig elnyomva tartani és szenvedtetni az igazságot, jogosságot és szabadságot. Ámde az elnyomott szellem rabsága nem tarthat soká. Az eltiport igazság tiszta tudatától és mély érzetétől áthatott erős meggyőződés és akarat, valamint a kor felvilágosodott szelleme is, segélyére jönnek az elnyomottak. Az igazság — miként a phoenix — hajdani alakjainak hamvaiból újjá születik, s az élő nemzedékre az isteni szellem új napvilága derül.

E nap már is felderült az emberiség életében. A vallásos, egyházi és erkölcsi életben mindenféle századok óta nem látott életjel és mozgalmak keletkeztek. Az egyes orthodox egyházak megtisztulásuk és megújulásuk előestéjén állanak. Az erkölcsi élet emelkedik. A hit és tudás közé emelt válaszfal leomlott. A keresztény vallás a jobbak előtt már is abszolút érvényre kezdett emelkedni. Az igazság diadalát biztosító feltételek megszorodtak. A szabad sajtó és a nyert meggyőződés szabad nyilváníthatása üdvös hatást gyakorolnak az emberiségre. A tömeg mindenütt ébred, világosodik, tudatra jó. Kezd belátni a kárpitok mögé. Érzi lelkének szükségét, igényeit és teendőit. Érzi a vallásszabadság boldogító erejét, szépségét és békéjét. Érzi, hogy Isten immanens a minden-

ségben és saját lelkében. Látja az elavult régi hitalakokhoz tapasztó anyagi és szellemi kényszer alávalóságát, a lelki zsarnokok önzését, úzelmeit, és a régi téves hitalakok tarthatatlanságát. Látja, hogy a hitnek örök alakot készíteni nem lehet; mert annak, mint lényegtelennek, mint az emberinek, a korszakok vivmányai, az emberiség gondolkozása, ismerete, meggyőződése és viszonyaihoz képest változnia kell. Azt is látja, hogy a hit és vallás dolgában mindenki teljes egyéni szabadságra jogosult, saját hitének mindenki független alkotója, a melyben őt senki sem korlátozhatja s a melyet helyette senki meg nem alkothat. Szóval, az ember mindenütt kezdi belátni, hogy ő nem nyomorult féreg az orthodoxia tanai értelmében, hanem ember, kinek keblében immanens isteni szikra van, a mely őt minden földi intézménynél nagyobbá teszi, minden mulandó dolgok fölé emeli és Istennel közvetlen kapcsolatba hozza.

Ily nagyszerű a vivmány, a melyet ma az emberiség legszen-
tebb ügyének érdekében felmutatni lehet. Sokan ezt egészen a leg-
újabb kornak, a modern theológiának tulajdonítják, s csupán
Hegellel és Schleimacherrel, s utánok élt férfiakkal hozzák kapcsola-
latba. Tagadhatatlan, hogy Hegel és Schleiermacher sokat tettek a
theologiai tudomány és vallás érdekében: az értelmet felvették a
szemlélődésbe és a tudományt a hittől kibékítették. Az utánok élt
s ma is élő jelesebb theologusok és philosophusok szintén sokat
tettek ama vivmányok fejlesztésére. De bár mennyire is tiszteljük
mi azokat, a kiket a modern theologia és az újabb kor vallási viv-
mányai élén látunk, el kell ismernünk azt is, hogy ők csak a moz-
galom élére állottak; de nem ők készítették azt elé.

Az emberiség fejlődésének története azt mutatja, hogy vala-
mint a reformatiot, úgy a modern theológiát és az újabb kor viv-
mányait nem egyes emberek, hanem századok készítették elé. Az
egyház embereket nevelt, hogy hibáit átlássák, s eszközöket adott
kezőkbe, melyekkel ama hibákat ostromolják és az egyházat meg-
támadják. E tanultabbak tehát a hibák látására és a kezőkbe adott
fegyvernél fogva szót emeltek az egyház zsarnoksága ellen, s sza-
badabb tért kívántak a korrall fejlődő emberi lélek számára. Így
történt ez a reformatio és a modern theologia keletkezése alkalmá-
val is. Ámde a reformatio nem Lutherrel és Kálvinnal, s a modern
theologia nem a pantheistico-anthropogistikus Hegellel és a bizo-
nyos tekintetben supranaturalistikus és mystikus Schleiermacherrel
kezdődik. Ezeknek kezdete felnyúlik az egyház első századaiba. Az

egyházban mindig volt egy-egy Praxeas, monarchianus, Sámosátai Pál, Arius, kik az egyházba béhozott tévtanok ellen felszólaljanak, az egyházat hibáiért megtámadják, s a keresztény vallás örök igazságai érvényesítésén munkáljanak. Volt Huss, Wicleff és Guttenberg, kik a reformatiora többet tettek, mint magok a reformatörök, s az egész wormszi gyűlés. Volt Servét, Socin, Dávid Ferencz, az unitarizmus, arminianismus, Galileo, Newton, Kant és Lessing, a kik és a melyek sokkal többet tettek a modern theologia érdekében, mint azok, a kiket az egyes írók annak élére állítanak. A reformatörök az előttök élt nagy szellemek fényénél nőttek fel. Ők csak a jelszót adták meg a reformatiora s harczosai voltak; de nem ők érlelték meg. Kifejtették és megérlelték azt a tudomány ihletett bajnokai, azok a mivelt görögök, a kiket a törökök Konstantinápolyból kiűztek; megérlelték a hussiták és waldiak, a mivelt hajdankor klasszikus iratai, az őskereszténység bajnokai, Arius és mások munkái, az egyházi atyák iratai, a zsinatok egybehangzó és ellenkező végzése és a biblia. Valamint ezek, ugy minden újabb felfedezés, a törvénytudomány, tudomány, művészet, ipar, kereskedés újabb meg újabb vívmányai, fejlődése, mind meg anynyi tényezői voltak a reformatio keletkezésének. A modern theológiára pedig az unitarismus, az ennek hatása alatt, eszmélő és szabadabban lélegző öntudat, s az újabb kor philosophusai és theologusai törték meg az utat az emberiség közé. Ezek készítették azt elő segítve az újabb kor szelleme és az isteni gondviselés által, a mely az emberiséget koronként egyes válságokra és fordulatokra kifejtette és megérlelte. A modern theologia bajnokai csupán kimondották azt, a mi egy Sámosátai Pál és Dávid Ferencz lelkében élt, a mi az idők méhében elkészült, s a mit a bíráló történelem, a komoly vizsgálódás, éles megfontolás és az emberiség lelki szükségei a lélek mélyéből újra felszínre hoztak.

Ily úton és ily tényezők által jutott az emberiség a jelen nagyszerű vívmányai birtokába. Ezernyi ezren harczoltak az emberiség legszentebb jogai, a lélek nemes áspirációi és követelései érdekében, számosan buktak és vérzettek el a legszentebb ügy védelmében. De az igazság a századok önző és sötét szellemei törekvései ellenére is diadalmas lett. E diadal kétszeres erőt és bátorságot adott a bátraknak. Még az eddig félénkeket és közönyösöket is bizonyos lelkesedés ragadta meg az ember lelki békéje és legszentebb jogai érdekének előmozdítására. Azonban a jóknak és

nemeseknek minden törekvése sem tudta kiirtani a roszt az emberiség közül. Fennmaradtak, s még ma is léteznek a régi rosznak némely magvai, az elenyészett sötét századok kísértetei, mint az emberiség életfáján rágódó férgek, a világosságot mindenütt követő árnyak. Fennmaradt a tudatlanság, a bigoteria, a régi roszakhoz való merev ragaszkodás, az újabb kor igaznak bizonyult vívmányainak megvetése, az újabb kor szellemébe és viszonyaiba beilleszkedni nem akarás, az önző ros akarat és a felszíneskedő félszegség. Ezek még ma is készek megostromolni az eget. Készek megtagadni az isteni kijelentést, ha ez a régi kor öntudatával és hitével ellenkezik. Folytonosan ellenségeknek tartják Istennek a kebelben és a nagy mindenségben tett nyilatkozatait, a tudást és a hitet, csakhogy a háborgó és zavargó lelket kizsákmányolhassák. Istent kiszakítják a mindenségből, s csak néha, csodaszerűleg, léptetik be abba, saját tanaik rovására, melyek az isteni gondviselés folytonosságát tanítják. Magokat a szent lélek közvetlen fegyelme és vezetése alatt képzelik, s aztán böszülten dühöngenek minden szent, józan és evangéliumszerű törekvés ellen. Az emberiségből kinőttek és így tanulni, haladni nem kívánnak, nem akarnak, sőt gógös, inquisitori rágalmat szórnak minden haladó ember, minden haladás ellen, mely saját álláspontjukon elől áll és azt fenyegeti; s minden oly nemes törekvés ellen, melynek célja az, hogy az emberben az embert felébressze, kifejtse, tökéletesítse, zsarnokságaik alól kiszabadítsa, s a lélek szabad és nemes irányu működésének, röptének szabad tért nyisson. Szóval a középkornak e sötét szellemei lekiabálnak és üldözni óhajtanak minden nemest, szentet és jót; készek nevetségessé tenni magokat, csakhogy üzemeiket tovább is gyakorolhassák az emberiség rovására.

Egy ily, a jelen kor józan haladása és az unitarismus ellen „ad majorem Dei gloriam“ intézett támadást és bösz dühöngést van szerencsém a t. olvasóknak az alábbiakban eléadni és kissé bonczolás alá venni.

En ugyanis a mult 1872-ik év octoberében, a „Magyarországi Protestáns Egylet“ 2-ik évi közgyűlésén, az egylet t. választmánya megtisztelő felszólítása következtében egy felolvasást tartottam „A szabad irányu kereszténység állása, előnye és teendője a kereszténységben“ felett. E felolvasásomban mindenek előtt üdvözöltem az egylet összgyűlt tagjait. Örömet

fejeztem ki az egylet szabad és nemes irányu működése, s a már is kivivott siker felett. Különösen kiemeltem az ember teljes lelkiismereti szabadságát, s az őt nemcsak megillető, de kötelező szabad vizsgálódás jogából és elvéből kifolyt két fő vallási irány: az orthodoxiát és a szabad irányu kereszténységet. Rámutatam arra az ellentétre, a mely a középkor tévtanaihoz kövült orthodoxia, s a mai kor és öntudat kívánalmi és vivmányai közt létrejött Azokra a veszélyekre is rámutattam, a melyek ez ellentétből folyván, nemcsak magát az orthodox egyházat, de a haladó társadalmat, a Jézus evangéliumát, és az emberi lelket is fenyegetik. Jeleztem a szabad irányu kereszténység álláspontját és felmutattam azokat az előnyöket, a melyekkel a keresztény vallás absolut igazságait tisztán hirdető és a közműveltséggel folyton lépést tartó szabad kereszténység az orthodoxia felett bir. Körvonaloztam a szabad kereszténység nézeteit. Kimondottam, hogy Isten nemcsak koronként és csodaszerűleg jelentette ki magát és akaratát, hanem folytonosan nyilatkozott és nyilatkozik ma is. Kimondottam, hogy a hit a tudással nem ellenkezhetik. Kimondottam, hogy bár a szentírás magában foglalja a vallás absolut igazságait, mindazáltal nem titokteljesen létesült munka, hanem emberi irat, a mely az emberi rövid látás és tévedéshez képest hibáktól sem ment, de a melynek éppen ily szempontból tekintve van nagy bece. Kimondottam, hogy Isten immanens a világ-egyetemben, s az ember az ő közetlen hatása és befolyása alatt áll. Kimutattam az Isten és ember közti viszony szoros voltát, szeretetre méltóságát, az e viszonyból folyó elveket, s az embernek Istentől való áthatottsága szükségét, az ő akaratának hű teljesítését, a mely egyedül építi fel az Isten országát. Végre hangsulyoztam azokat a teendőket, a melyeket a szabad kereszténységnek szem elől tévesztenie nem lehet, nem szabad; kiemelvén, hogy a szabad kereszténységnek az a teendője, hogy a theológiát minden mystikus, materialistikus, atheistikus, pantheistikus és rideg dogmai tévelygéstől megtisztítsa, azt speculativ, történelmi-birálati alapra fektesse, s fősulyt a vallásos és erkölcsi életre, a gyakorlati vallásosságra helyezzen. E tekintetben buzgó működésre hivtam fel az egylet tagjait. Felhivtam, hogy hirdesse mindenki bátran és szabadon a maga meggyőződését. Hassanak a népre irodalmi, társadalmi úton és a szószékből. Gyűjtsák meg a szabad gondolkozás és vizsgálódás fáklyáját a nép minden rétegében. Erősítsék a gyengét, s Jézustól tanult szelidséggel és szeretettel vezessék vissza az igaz ösvényre az eltévedettet.

Ez fővonásokban a Pesten tartott felolvasásom tartalma és tárgya. Miután a Protestáns-egylet működésének minden mozzanatát nyilvánosságra szokta hozni, hadd lássa mindenki, mit és megnyitott, minő irányban és szellemben folyt be a szabad vallásos és erkölcsi élet, s ez által a közboldogság előmozdítására: ennél fogva az én felolvasásom is megjelent az egylet „Évkönyvében.“ Nem is kellett ennél egyéb a debreczeni orthodoxia barátainak. Alig jelent meg az emberi lélek legszentebb jogai, s az igazság érdekében és érzetében Pesten tartott felolvasásom: az ebből kisugárzó teljes lelki szabadság és józan vallásos elvek hatása felrebbentette és haragra ingerelte a debreczeni Prot. Figyelmező hivatottait és barátait, a kik egyébiránt eddig sem tanusítottak valami különös, jézusi szelidséget és szeretetet olyanok iránt, a kik nem úgy gondolkodtak, mint ők. Ezek közül egyik, bizonyos Frecska Lajos ur — czikke után ítélve lutheranus lelkész, s mint ilyen a szeretet evangéliumának hirdetője — a „Protestáns Egyletben“ tartott felolvasásomat incidensül véve, egy oly dühöngő és elítélő cikket irt és közölt, a debreczeni Prot. Figyelmező 1872. f. XI. XII. füzetében „Protestáns egylet-e, vagy unitária propaganda“ czim alatt az unitarizmus és a szabad irányu kereszténység ellen, a melynek modorát, hangulatát, tartalmát és szellemét látva abba a zavarba jő az ember, hogy nem tudja, vajon saját szavaira is elhigye-e, hogy ő pap. Mert nagyon nehéz elhinni, hogy pap és a szeretet evangéliumának hirdetője lehessen az, a ki a szeretetről megfélekedezik, s a türelmetlenség által magát elragadtatni engedve, oly vádakot vesz ajkaira, a melyek egy pap szájába egyáltalában nem illenek. Azért is nehéz elhinni, hogy Frecska ur pap volna, mert az evangélium és a mi mai fogalmaink szerint egy papnak az emberek világosságának kell lenni. Annak magasan kell állania a műveltségben, tisztában kell lennie önmagával, határozott állásponttal kell bírnia, ismernie kell a szentírást, a keresztény egyház régibb és újabb történetét, a dogmák kifejlődését, az egyes felekezeteket, azok nézeteit, elveit, a régibb és mai kor vallásos mozgalmait, hogy ne jöjjön ellenkezésbe az evangéliummal, önmagával, egyházával, s ne állítson olyasmit, a mi az igazsággal ellenkezik, mint a jelen esetben tétvé. A Frecska ur czikke pedig mindezeknek az ellenkezőjéről győz meg minket.

Frecska ur az unitarizmus és a szabad irányu kereszténység ellen intézett eme cikkében, hogy szavainak nyomatékot adjon,

legelőbb is vallomást teszen saját egykori eretnekségéről, s magát mintegy martyrnak tünteti fel, mint a kinek hitvallása veszélyben forog. Mintha bizony valakinek kellene az ő, egyéni hitvallása. Azután az eretnekség ösvényéből való csodás és legendaszerű kiszabadíttatását említve meg, magát, mint általában az ultramontanizmus szokta, a szent lélek fegyelmezése alatt állónak adja ki, s ennek czége alatt harcol a niceai zsinat óta készült hitformák érdekében és elítél mindent, a mi szép, jó és igaz, s a mi nemest az emberi haladás felmutat. *) Ezután „szent lelkével“ az unitarizmus ellen fordul. Azt a legnyersebb rationalizmusnak nevezi. Azt mondja, hogy az unitarizmusnak egyik előnye: a tudomány elvadulása; a másik: az egyházi élet elfajulása, a mely nem tud mértéket tartani, s a melynek culminatioja a rémuralom; állása pedig az élődi növényeké. Szerinte az unitarizmus élődi növény a protestantizmuson. Fennáll szerinte Erdélyben azért, mert az ottani ref. egyházon él, annak életét szívja; mert utánozza azt minden külsőségben, hogy protestánsnak tartassék; s mert megünnepli vele a husvétot, holott embernek ünnepet szentelni bálványozás. Unitárius propagandának nevezi a protestáns egyletet azért, mert Channing világhírű művei terjesztésére segédkezet nyújt. Tovább Channinget ismerteti, s az amerikai unitáriusoknak az elenyészésig csekély voltát hozzá fel. Ezután azt hányja az unitáriusok szemére, hogy ők saját állomásaik helyett a ref. egyház gazdag sinecuráira vágynak. Kimondja, hogy hazánkban csak ágost. és helvét hitű protestánsok vannak, — továbbá, hogy az unitáriusok nem protestánsok, a potestánsoknak nem hitfelei, mert őket protestánsoknak honi törvényhozásunk sem ismerte el; s megköszönve a rokonságot, kéri, hogy kíméljék meg a prot. egyházat. Végre — és ez a legjellemzőbb egy keresztény pap czikkében — így végzi az unitarizmus elleni dühöngéseit, melyeket egy idétlen és költött párbeszéddel igyekezett illusztrálni: „mig én, és velem együtt ezer meg ezer luth. lelkész a reformatusnak formalis áttérés nélkül nyújthatja az Ur vacsoráját, mert ő édes test-

*) Prot. Figyelmező, 1872. foly. XI. XII. 504--507. l.

vérem; míg a r. katolikust, ha áttér, csak confirmá-
lom, mert keresztsége, apostoli hitvallásánál és a
helyes keresztségi formulánál fogva, érvényes: **az
unitáriust, ha áttér, megkeresztetem, mert keresztségét
el nem ismerhetem.** *) Megjegyzendő, hogy Frecska urnak egész
cikkje pusztá állításokból áll, a nélkül, hogy azokat legalább való-
színűvé tudná és akarná tenni. Szóval egész cikkén az ámitás, a
tehetetlenség és felszineskedő félszepség ömlik el, úgy anynyira,
hogy az ember valóban csodálkozik, hogy a tudós Révész Imre, ha
valakit az unitarismus és a rokon vallási irányok ellen lapjában
fel akart léptetni, miért léptetett fel oly embert, a ki sem a pro-
testáns egyház álláspontját és hivatását, sem az ellenfél állását
nem ismeri, sem az orthodoxia szokott fegyvereivel nem rendel-
kezik, s csupán dühöngeni, de bizonyítani semmit sem tud. Ugy
látszik, hogy a szent lélek ez alkalommal cserben hagyta, nem
akart igaztalan és ámitó szerepben segédkezet nyújtani.

Ez az öszszege ama fanatikus kifakadásoknak, a melyeket
Frecska ur az unitarismus ellen szór. Valóban, midőn az ember
ezeket végig olvassa és elgondolja, lehetetlen, hogy eszébe ne jus-
son az inquisitio, a maga eretnek-üldözéseivel. Lehetetlen, hogy
eszünkbe ne jusson a jezsuitáknak Kázmérhez, Jülich és Bergland
herczegehez intézett amaz ajánlata:

„O Casimire potens, servos expelle Calvinii,
Ense, rota, ponto, funibus, igne neca“.

Lehetetlen, hogy ne fájjon a Frecska ur „szent lelkének“ az, hogy
ma már többé nem rendelkezhetik oly eszközökkel, a melyekkel az in-
quisitio papjai, a kik magokat szintén a szent lélek közéleten fegyelme
alatt állóknak mondták, régebben eretnekeket irtottak. Ő bizonyára
végre is hajtaná a jezsuitáknak fennebbi ajánlatát minden szabad gon-
dolkozásu keresztényen. Csakhogy ma már az idők megváltoztak. Az
idő elvette az anyagi fegyver élet. Ma csupán szellemi fegyverekkel lehet
harcolni. S e tekintetben a sajtó szabad, mindenkinek szolgálatára áll.
Frecska ur elvileg ugyan annak sem barátja, mert a sajtó világot
derít, de a gyakorlatban azt is igénybe veszi, csakhogy magát el-
lenfeleire dühöngesse, s tőlünk unitáriusoktól még a keresztény-
séget is megtagadhaassa. Ebben neki saját álláspontjából kiindulva
tökéletes igaza is van elvileg. Elítélt elvet azonban gyakorlatilag
alkalmazni: ez következetlenség.

*) Prot. Figyelmező. 1872. fofy. XI XII. füz. 508—513. l.

Ily következetlenség és zavar kifolyása a fennebb érintett és az unitarismus ellen intézett igaztalan czikke is. Ilyennek tekintették azt azok a lapok, a melyek Frecska urnak cikkéhez hozzászóltak; s ilyenek tekintette bizonyosan a Figyelmező olvasóinak gondolkozó nagyobb része. Ez oldalról tehát felesleges volna hozzászólanom a Frecska ur dühöngéseihez. S hogy mégis teszem, ez onnan van, mert egyfelől szomorú dolog, hogy ma, a XIX-dik század második felében, egy protestans pap anynyira megfélemezék hivatásáról; másfelől, fájdalom, még ma is vannak, a kik még az alaptalan rágalmat és hazugságot is elhiszik, ha azokat valaki komolyan eléadja; s harmadszor, mert Frecska ur teljes komolysággal látszik állítani azt, a mit az unitarismus ellen mond. A Frecska ur modorából kiindulva nem volna más út a kérdés tárgyalásánál, mint az ő helyzetének nevetséges voltát kimutatni. De a fennebbi körülmények azt igénylik, hogy komolyabban bánjak állításaival, mint a hogy érdemlik, anynyival is inkább, mert az ő kihívó hangjának viszhangzásával csak növelném a sérelmet, a melyet ő fanatismusával a kereszténység ügyén ejtett. Mielőtt azonban a kérdés érdemleges vitásába bocsátkoznám, szükségesnek tartom Frecska urat a t. olvasó közönségnek bemutatni, mert egy ismeretlen ellennel való harczunkban szükséges annak erejét, álláspontját és irányát ismernünk.

I.

Hogy valakit megismerhessünk, annak jellemét alkotó vonásait kell megismernünk. Lássuk tehát a Frecska uréit.

1. Frecska urnak legelső jellemvonása az, hogy ő fanatikus.

Némely embereknél a vallásos érzelem megbetegszik. E beteges állapot az által keletkezik, hogy az emberben a babona és előítélet egyesül a rossz indulatokkal. A babonának és előítéletnek az ember rossz indulataival való egyesülése szüli az ember beteges állapotát, s ez a fanatismust. A fanatikus beteges érzelmeitől áthatva azt hiszi, hogy minden érette létezik. Ez önző szenvedélyből kiindulva, maga teremti meg Istenét, beléje lehelli saját gyűlöletét, s azt hiszi, hogy neki nem csak ihletése van, de kötelessége is gyűlölni és haraggal sújtani saját istene elleneit. Ezt teszi is, még pedig „Isten nevében“ és ama vallás czége alatt, a melyhez előítéletei lelánczolák.

A fanatismus minden korban létezett. Ez egyike ama nyava-

lyáknak, a melyek az emberiséget meglátogatják. S ha e nyavalya egyszer az ember vallásosságához hatott, akkor a legnagyobb szélsőségekre ragadja. Láthatni ezt a kereszténység történetében; melyhez hasonló fanatizmus még a bálványimádók és pogányok közt sem létezett. Az embernek e beteges állapotában a jó és rossz, a nemes és nemtelen, az igaz és hamis elvesztik megkülönböztető jellegüket, öszszefolynak; a jó rossznak, a rossz jónak, vagy mindkettő azonosnak tetszik. Ilyenkor a fanatikus azt hiszi, hogy habár maga is áthágja, s hamis tanításaival másokkal is átháthatja az isteni s emberi törvényeket, mindazáltal még sem hihás, mert ő szent lélekkel van teli, annak fegyelme alatt áll. Azt hiszi, hogy Isten tőle ellenei üldözését, szidalmazását kívánja. S minthogy szüntelen e hiedelem kinozza, ez okból nincs oly ámitás, a mit ki ne találna, s nincs oly kinzó szer, a melyet — ha lehet — ne alkalmazna.

A fanatikusok lánczolata véres nyomokkal huzódik végig az emberiség történetén. Mózes fanatizmusából parancsolta a zsidó népnek, hogy a bálványimádó nemzeteket kiirtsa, a kik pedig egy szikrával sem voltak alábbvalók a zsidóknál, éppen azt a természeti vallást követték, a melyet a zsidók. Józsué és Dávid fanatikusok voltak. Saul fanatizmusából üldözte a keresztényeket. S Justintól kezdve a jelen századig hányan voltak, a kik kezökben a keresztel, s szájukon az evangéliummal irtották az eretnekeket, nem tekintve a vérségi s más szent kötelekeket? Valóban az apocalypsis eme vadai hosszasan pusztítottak.

Ma már a fanatizmusnak eme vad állatai, az emberi sülyedésnek eme jelei, nem léteznek ugyan; azonban szelidebb alakjai fenvannak. Találkozunk velök a theologiai viták terén, egyes vallási folyóiratokban. A fanatizmusnak ilyen szelidebb alakját képviseli Frecska ur, a kit előítéletei és babonája hozzálánczolván egy sötét korszak alkotta hitformákhoz, egy hármass istenséghez, s némely tévtanokhoz, azt hiszi, hogy neki — ha Isten előtt kedves akar lenni -- mindazokat üldöznie és szidalmaznia kell, a kik nem az ő beteges képzelődései szerint nézik a vallás lényegét és alakjait. S e tényre jogosítottnak érzi magát, mert hisz őt a „szent lélek fegyelmében tartja“. Csak azt nem tudom, hogy miféle szent lélek lehet az, a mely Frecska urat a másként gondolkozók elítélésére és szidalmazására vezérli. Ily szent lelket mi unitáriusokul az evangéliumból nem tanultunk ismerni. Mi a szent lelket olyan-

nak ismerjük, a mely szeretetre, türelemre tanít, a mely felvilágosítja értelmünket, s erősít az igazság és jogosság gyakorlásában. És éppen ez az, a mi

2.) Frecska urnak második jellemvonását alkotja, a mely nem egyéb, mint az, hogy ő az evangélium tanításait megveti és megtagadja. Az evangélium az Isten megoszolhatatlan egységét tanítja. Ezt az egy Istent imádtá Jézus, s ennek imádására tanította tanítványait. Frecska úr ellenben ezt az egy Istent három részre osztja. Az evangélium Jézust valóságos embernek és a szent lelket isteni befolyásnak tanítja. Frecska ur ezeket külön isteneknek és az istenséget alkotó személyeknek tekint. Az evangéliumban Jézus ártatlanoknak mondja a kisgyermekeket. Szerinte „ilyeneké a mennyeknek országa”. Frecska ur szerint a kis gyermek eredendő bűnben születik, nem ártatlan, hanem már kész megátalkodott bűnös. Az evangélium embertársaink általános szeretetét tanítja. Azt parancsolja: „legyetek szelidek, mint a galambok”, és legyetek atyámfiai szeretettel felékesítettek, nem fizetvén szidalommal a szidaloméért”. Frecska ur ellenben — miként az ő testamentumi zsidó — csak a lutheranust tartja felebarátjának. A ki más kifejezésekkel imádja Istenét, azt gyűlöli, a keresztény egyházból türelmetlenül kirekeszti, szavait kortesfogsoknak nevezi, megveti és kárhoztatja. Minő nyilatkozat ez egy ker. pap szájában: „ha akár gyülekezetem, akár egyházi hatóságom a prot. egyesület tagjait szószékre akarná juttatni, ezt csak holt testemen át tehetné”. Hijában, nem várhatunk fegyebet oly embertől, a ki Krisztus lábainál soha sem ült, hanem csak az athanasiusi hitformára figyelt. Az evangélium egyik legfontosabb parancsa ez: „legyetek tökéletesek”. Frecska ur ellenben anathemával sújtja azt, a ki Jézusnak e fenkölt parancsát teljesíti, s haladni akar és tökéletesedik.

Ez összehasonlításból látni való, hogy Frecska ur teljesen megtagadja Jézus evangéliumát, egészen ellenkezőt tesz és mond a val, a mit Jézus tanított és tett, és így neki ellensége.

3.) Frecska urnak harmadik jellemvonása az, hogy ő — bár protestáns pap — megtagadja a protestantismus szellemét. Midőn Luther az emberi lélekre kovácsolt újabb békót, a pápai bullát tűzbe dobta, előtte Jézusnak e két emelkedett mon-

dása lebegett: „legyetek tökéletesek“, és „megismeritek az igazságot és az igazság szabadokká teszen titeket“. S az evangéliumnak e nagyszerű tanítása nyomán kimondotta a lelkiismereti szabadságot. A lelkiismereti szabadság ezóta a protestantizmus vezérelvévé lett, s dicső eredményeket vivott ki az emberiség számára. Frecska ur ellenben nem tűri, hogy valaki a protestantizmus vezérelvéhez hű legyen, s a szabad vizsgálódás jogát gyakorolja. Ujra békőba szeretné verni az emberi lelket, miként Hengstenberg tevő Berlinben. S kiátkozza a ker. egyházból azokat, a kik a lélek jogait érvényesítve, az ő akarata ellenére, szabadon vizsgálódni, a vallásos öntudatot a korszellemmel kibékíteni, a val kezét fogni, és a vizsgálódás eredményei segélyével haladni merészelnék.

4.) Frecska urnak negyedik jellemvonása: a materializmus u s.

Ma már egy értelmes és ítélő tudó, még orthodox ember sem hiszi el, hogy a „teremtés könyve“ legendáit és mythusait, valamint az egyiptomi csapásokról adott elbeszélést betűszerinti értelemben, és absolute megtörtént tényeknek kell venni. Senki sem hiszi, hogy a jó és rossz ismerete — a mint a Mózes 1-ső könyve mondja — egy fa gyümölcse élvezéséből ered. Azt sem hiheti, hogy Isten azért űzte ki az első emberpárt a paradicsomból, mert félt, hogy miután ezek az ismereteket már megszerezték, megfosztják őt a halhatatlanságtól. A ki mindezeket elhiszi, az a Védák és a Zend Avesta mythusait is bátran elhíheti. E körülmény oda mutat, hogy hiba a bibliában is van. S ha egy hiba lehetséges, akkor kettő is lehetséges. E hibák pedig lerontják a biblia absolut tekintélyét, a melyet eddig is nem a biblia szelleméből, hanem a dogmákból kifolyólag tulajdonítottak annak csupán.

Némely theologusok és papok azonban, s köztök Frecska ur is, egészen más szempontból tekintik a bibliát, mint a mai kor felvilágosodott emberei. Azok azt mondják, hogy a biblia minden egyes könyvét Isten diktálta, s ennél fogva betűszerint igaz. S nem veszik észre, hogy éppen ez állításukkal az általuk gyűlölt materializmusba süllyednek. Lássuk csak ez állításunkat közelebről.

A biblia, az Isten fogalmát illetőleg, a legvastagabb anthropomorphismussal van teli. Az ő testamentumban Isten emberi tulajdonokkal és indulatokkal van felruházva. Ő haragszik, emlékezik, feled, jár, beszél, búsul stb. Szóval mindig emberi lénynek

van felmutatva és anynyira materialisálva, hogy mi, kik őt Jézustól léleknek tanultuk ismerni, s az evangelium világánál ilyennek szoktuk és szeretjük látni, nem tudunk kibékülni az ő testamentum dühös és boszuálló nagy emberével. Midőn, a „teremtés könyve“ szerint, Noé a bárkából kijöve áldozott Istennek: „az Ur il-latozá a kedves illatot és monda az ő szívében: nem átkozom meg többé a földet“. A Mózes 2-ik könyve szerint Isten füstben száll le a sinai hegyre, az égő csipkebokorba, s ott saját kezeivel adja át a két törvény-táblát Mózesnek. Ilyen 2 Móz. 33, 15—23, a hol az van, hogy miután Mózes Istennel sokáig beszélt, de még nem látta volt, arra kérte, mutatná meg neki az ő dicsőségét. Isten e kérésre nem azt feleli Mózesnek, hogy neki nincs teste, s ennél fogva láthatatlan, hanem „szavát hallatja“, „átmenyen előtte“, és csupán „hátulról engedi látni“. Midőn Zsodoma és Gomorra elpusztításakor Isten, mint ember, megjelenik, neki nincs tiszta tudomása az eseményekről, hanem le kell szállania és megtudnia hogy vajon ugy van-e a dolog, a mint a „kiáltás hozzáhatott“. (1 Móz. 18, 20—21.). Továbbá a Jób könyve szerint, Isten Jóbot, az őt ártatlanul sujtott csapások után ismét vagyonnal halmozza el. S e könyv szószerü magyarázata azt bizonyítja, hogy az isteni kegyelem előtt a sarkpont az anyagi jóllét.

Számtalan más helyet is idézhetnék az ő testamentumból, a melyek Istent testileg tüntetik fel, s a melyek a biblia materialis-musát bizonyítják. De a felhozottak is eléggé meggyőzhetik az olvasót arról, hogy a ki az ő testamentumot szószerinti értelemben veszi, az maga is materialista. Minthogy pedig Frecska ur ilyen-nek veszi, önként következik, hogy ő materialista. Valóban szegény, hogy a ker. vallás oly sok század mulva sem tudta kiirtani az em-berekből a hitetlenséget.

5.) Abból a körülményből, hogy Frecska ur a biblia minden szavát ihletettnek tekinti, s azt betüszserinti értelemben magyaráz-a, neki egy újabb jellemvonását ismerjük fel, s ez az, hogy ne-ki Istenről hamis nézetei vannak, s nem nagy barátja az erkölcsiségnek és jogosságnak.

A Mózes 1-ső könyve szerint Isten eltaszittat Ábrahámmal egy szegény nőt, kitől Ábrahámnak már gyermeke született, s mind az anyát, mind az ártatlan gyermeket véginségnek teszi ki. A Já-kób történetében Isten nem úgy tűnik fel, a ki az erkölcsi tör-

vényt védi és megboszulja, hanem úgy, mint a ki a csalfaság pártján áll. P. o. a héber legendák szerint a jog és előny isteni akaratnál fogva az első szülöttet illette. Azonban Rebeka kedvenc kisebbik fia érdekében megcsalja vak férjét, s vele az apai áldást Jákóbra adhatja. Isten látja mindezt, s mégis a csaló részére áll, sőt beléegyezik, hogy Jákób vele szövetséget kössön olyan formán, a hogy a vad népek fétiseikkel szokták (1 Móz. 28, ²⁰—²³). Később Jákób Lábántól elszökik; neje pedig apjának legdrágább holmijét, isteneit lopja el. Hiában zúgolódnak ellenök a Lábán fiai, hiában vádolják Jákóbot hűtlenséggel. Isten Jákóbot pártfogása alá veszi; meghagyja Lábánnak, hogy neki tetteiért se jót, se roszt ne szóljon; s Ráchelt a lopásért és a lopott istenek eldugásáért nem bünteti meg, sőt tovább is isteni kegyelemben áll.

Ime ezek oly példák, hogy ha Fecska ur a biblia eme részét betűszerinti értelemben veszi, akkor ő hitetlenséget és erkölcstelenséget hiszen és tanít. E hitét tehát ne féltse tőlünk, mert bizony nekünk ily hit és ily szerű elvek — még ha önként kínálna velök — sem kellénének. Nekünk élő, munkás és gyümölcsöző hitünk van. S ezt az övével nem kívánjuk felcserélni.

6.) Fecska urnak hatodik jellemvonása az e r e t n e k s é g.

Fecska ur egész szenvedélylyel küzd, a kezünk alatti czikében, az apostoli és niceai hitformák érvényessége mellett. Hibáztatja és unitárius propagandának nevezi a protestáns együletet azért, hogy megszenvedte, hogy valaki kebelében szabadon kinyilatkoztassa, hogy az apostoli hitforma a mai kornak nem felel meg. S azt hiszi, hogy az a tény, hogy egy felolvasó az egylet közgyűlésén szabadon nyilatkozott az apostoli hitforma ellen, azt teszi, hogy az egylet azt mellőzni kívánja. Sőt határozottan állítja, hogy az egylet a hitformának mellőzését tényleg el is határozta. Fecska urnak ez állítása hamis. Ilyesmit az egylet nem határozott, s elvei szerint nem is határozhatott; mert az egylet a keresztény vallás alapjának az evangeliumot tartja, s nem egyik vagy másik hitvallást. De ha határozott volna, e ténye akkor sem jelentené azt, hogy az egylet unitárius propagandává lett; sőt tán éppen az ellenkezőjét mutatná, mert az apostoli hitformában semmi sincs az unitarismus ellen. Az apost. hitforma az Isten egységét tanítja. Egyetlen hang sincs benne arról, hogy Isten három személyben létezik; vagy hogy Jézus egyidejű, éppen oly örök és mindenható Isten, az ég és föld ura lenne, mint az atya; vagy pedig, hogy a

szent lélek személy és az istenség harmadik személye. Még a személy szó sem jó elé benne. Ez tehát teljesen hallgat a „teljes szentháromság egy örök Isten“ dogmájáról. Nincs meg benne sem a testté lett Isten, sem Jézus ellentétes két természete, sem pedig a háromságnak egyik szokott kifejezése is. E hitforma tehát egy még unitárius kor munkája, a mikor az emberek nem ismerték a később felmerült mysteriumokat és szörszálhasogató műszavakat. Innen van, hogy már a niceai zsinat többségének 325-ben e hitformát az azóta kifejtett érzelmekhez kellett alkalmazni és új hitformát gyártani. De a niceai is félig még unitárius. Ez már Jézust egylényegüvé teszi ugyan az atyával és így másodrendű értelemben őt is istennek tartja; azonban határozottan kifejezi az atya dicsőségét. És az orthodox Frecska ur ily unitárius és fél unitárius hitformák érdekében küzd. Lám, ha az ember nem tudja mit tesz és miért küzd, hogy esik a verembe, hogy lesz éppen maga öntudatlanul az unitárius elvek terjesztőjévé és harcosává, s hogy válik saját vallása hitczikkéi értelmében eretnekké az unitárius hitforma védelme által.

Frecska ur vagy az ő, vagy az új lutheranizmus tagja, vagy a Luther hive. Ha az ő lutheranizmus tagja, akkor legalább elvileg a szabad vizsgálódás barátjának kell lennie, s ez eretnekség az új lutheranizmus értelmében, mert Hengstenberg, az igazság e karikatúrájának, e judaizmusnak pápája, kiirtott abból minden nemest és érthetőt. *) Ha az új lutheranizmus tagja, akkor ez az ő lutheranizmus értelmében eretnekség. Ha pedig a Luther hive, akkor ez az elébbiek értelmében szintén eretnekség, mert e három irány eltérő és nagyon különböző.

Frecska urnak egész cikke oda mutat, hogy ő e három irány közül a legszemtelenebbet, a legdurvábbat, az új lutheranizmust követi. Minthogy azonban cikkének eme kifejezései által: „a hitvallás, a kifejtett meggyőződés, igazság és élet nyilatkozata,“ továbbá „gyülekezetemben én is az értelmetlen rationalista liturgia helyett az eredeti lutherit állítottam viszsza, **) oda útal, hogy

*) Hengstenberg az Ev. Kirchenzeitung 1827-ik évi folyamában így nyilatkozott: „Eine Lehre, welche mit der Vernunft des Menschen vollkommen stimme, würde schon dadurch den Beweis geben, dass sie nicht auf göttlicher Offenbarung beruhen kann.“ Kilencz évvel pedig az elébbi bolond nyilatkozat után azt mondotta: „Nicht jede Unvernunft ist christlicher Glaubenssatz; aber jeder christliche Glaubenssatz ist unvernünftig.“ Ugy látszik Frecska ur is ilyen formán gondolkozik.

**) Prot. Figy. 1872. foly. XI. XII. füz. 504. és 508. l.

én őt a Luther hívének tartsam, — a mit pedig czikke szelleméből sehogy sem tudok kivenni, — ez okból kimutatom, hogy ő e tette által hűtelen lett egyháza tanaihoz, s eretnkségbe esett. Ugyanis

a) A szentírás tekintélyére vonatkozólag Frecska ur egyházának tana azt tartja, hogy az ó és új testamentumi iratok szószerint ihletve vannak Istentől.

Eleinte Luther is így gondolkozott. Azonban később a szentírás absolut tekintélye ellen nyilatkozott. Az apocryphusokat különválasztotta a kánonikus könyvektől, s csak másodranguakká tette. Az ó testamentum némely könyvei hitelességét megtagadta. A Mózes törvényeiről kimondotta, hogy azok csak a zsidókat kötelezték, de a keresztényeket nem. Az új testamentum könyveiről is szabadon ítél, bár azt általán véve Isten szavának tartotta. Jézus szavait Isten szavának tartja ugyan, de azt mondja, hogy a Pál levelei többet érnek az evangeliumoknál, mert tisztább evangeliumot tartalmaznak. A Jakab levelét „szalmás levélnek;“ a Judásét a Péter 2-ik levele kivonatának, s ennélfogva szükségtelennek tartja. Luther e nézetekre saját subjectiv vizsgálódása nyomán jött. Ő a mi meggyőződésével ellenkezett, még a szent lélek diktálása után sem fogadta el. S a szentírást csak anynyiban tartotta Isten szavának, a menynyiben meggyőződésével megegyezett. Az ő elve tehát a tudás szerinti szabad meggyőződés volt. Innen látni való, hogy Luther nézete és kritikája egészen eltért az egyházi tantól. Ha eltért, eretnkségbe esett. S a ki az ő nézeteit vallja, az is eretnek az egyházi hitczikkeek értelmében.

b) A hitre nézve a Frecska ur egyháza megkivánja, hogy tagjai annak szentesített hitczikkeit feltétlenül elfogadják.

Luther ebben is eltért az egyház nézeteitől. Ő semmit sem hitt el — ha mások hitték is — a minek igazságáról öntudatos szabad vizsgálódása és tapasztalata után meg nem győződött. Csak azt fogadta el, a mit tudása és lelkiismerete jónak ítél. Ezért mondta, hogy „nem tanácsos az embernek lelkiismerete ellen cselekedni“, mert ez anynyi, mint a hit ellen tenni és így vétkezni. E szerint az emberek hitének, a lelki tehetségek különbözőségéhez képest különbözőnek kellett lenni. S minthogy Istenről objectiv ismeretet szerezni nem lehet, ezért a hívők ismeretének és hitének csak subjectivnek lehet lenni.*) E hit teszi szerinte az embert

*) Luthers Werke B. 7. S. 43: „Wie wir Gott fühlen, so ist er uns. Wie wir sind, also ist unser Herr Gott auch.“

boldoggá, nem pedig az Isten kegyelme, vagy Jézus érdeme. Miután Luther a hitet ily szempontból tekintette, látni való, hogy egyháza tanai szerint eretnek. S a ki őt ezekben követi, az is eretnek

c.) Istenre nézve az egyházi tan azt tanítja, hogy ő a világtól különbözik, annak felette lakik és három személyben létezik.

Luthert ellenben Istent a világban immanensnek tartja, a ki a világon belől lakik. Szerinte Isten lélek, kivel minden teli van, még Krisztus is, s ki lényegileg mindenütt jelen van és gondviselését nem angyalok, hanem saját ereje által hajtja végre. Luthernek e pantheismusából foly az, hogy előtte a különbség Isten és Jézus közt elenyészik, s mind kettő egy mindenütt jelenvaló istenséggé lesz. Innen látni való, hogy Luthernek e pantheismus mérő eretnokség az egyházi tan értelmében. S ha Frecska ur a Luther hive, akkor ő is eretnek. Egyháza bátran elmondhatja neki azt, a mit ő egy lelkész társára kimondatni óhajt: „uram, te nem hogy lelkészem, de tagom sem vagy, hanem ellenségem“ (Prot. Figy. 505 l.).

d.) Jézusra nézve az egyházi tan azt mondja, hogy Isten leszállott a földre, itt a Mária méhébe jutván ott testet vett magára, s e testté lett Isten a Jézus.

Ennek ellenében Luther azt állítja, hogy Isten nem szállott le a Mária méhébe, hanem mindenütt jelenvalóságánál fogva ott is jelen volt lényegileg és személyesen, s ilyen formán eredt Jézus természetesen és istenileg. De más ember is e mindenütt jelenvalóság hatása nyomán születik, s a mely mértékben áthatja az embert Istennek lényege, a szeretet, abban a mértékben istenesül. Jézusnál a lényeg a maga legteljesebb mértékében megvolt, ezért szerinte Jézus egy és azonos Istennel. Ebből magyarázta ki Jézusnak az urvacsorában való testi jelenlétét is. Luther tehát e pantheismus által ismét eretneknek tűnik fel egyháza tanai előtt. Frecska ur azt mondja ugyan, hogy ő a pantheismus örvényéből kiszabadult. Azonban ő is éppen úgy hiszi Jézusnak az urvacsorában való testi jelenlétét, mint Luther. Ha igen, akkor ez pantheismus, s mint ilyen, eretnokség; valamint eretnokség az is, ha Jézus születésére nézve Lutherrel tart.

Az egyházi tan azt tanítja, hogy létezik örök büntetés és valóságos pokol.

Luther ellenben azt állítja, hogy a szeretet Istene végtelenül senkit sem büntethet, s tulajdonképi pokol nincs; mert valamint a paradicsom nem egyéb a jó lelkiismeretnél, úgy a pokol sem egyéb

a rossz lelkiismeretnél. Luther tehát e tekintetben az egyház tanaitól eltérő véleményben volt, s mint ilyen, eretnek az egyház tanai értelmében. Igen természetes tehát, hogy a ki eretneket követ, az is eretnek.

Még számtalan példát hozhatnék fel, sőt a lutherizmus minden egyes hitcikkénél kimutathatnám, hogy ha Frecska ur ama tanokat egyháza értelmében veszi, akkor ő mind a szentírást, mind a józan észet megtagadja, mert ama tanok ezekkel merőben ellenkeznek; ha pedig Luthert követi, akkor daczára a pantheizmus lekiabálásának, mégis pantheista a Luther értelmében, s mint ilyen, egyháza tanai előtt eretnek. Megkérdehetném, hogy ha — a mint a Figy. 506-ik lapján mondja — „a szentlélek őt folytonosan fegyelmében tartja“, akkor miért dühöngenek oly türelmetlenül ő és társai a biblia és dogmák érdekében? Hisz ez esetben neki sem bibliára, sem dogmára nincs szüksége. Ott van a szent lélek, a ki a bibliát diktálta. S a mit ez abba diktált, azt neki is meg fogja súgni. Azt is megkérdezhethetném, hogy e nyilatkozata után: „a mit nem hiszek, az oltárnál sem olvasnám“, miért olvassa egy unitárius kor hitformáját, a melynek „Hiszek egy Istenben“ kifejezése merő ellentétben áll egyháza háromságával? Vagy ha az apostoli hitformához anynyira ragaszkodik, akkor miért nem lép ki egyházából, holott az egyenesség ezt kívánná? Azonban én mind ezeket elhallgatom. Több példát sem kívánok felhozni. Hisz a felhozottak is elég világot derítnek annak békélyosítására, hogy Frecska ur nincs tisztában a maga nézeteivel, elveivel és teendőivel.

Ime ezek a Frecska ur jellemvonásai. E soknemű, egymással ellenkező, és más embernél így együtt alig található tulajdonokkal ékeskedik az a keresztény pap, a ki vallásunkra a fennebbi szidalmakat szórta, s ettől még a keresztény nevet is megtagadta. Valóban valahányszor Frecska urnak dühöngéseire gondolunk, mindig eszünkbe jut Melius is, a ki a felvidéki unitáriusok elleni tájékozó dühében ily kérelmet intézett volt egyik főispánhoz: „arra kérem Nagyságodat, hogy azokat a fenevadakat lövesse!“ Szép gyakorlásai a keresztény szeretetnek! Miután tehát az ő sok irányu álláspontját enynyire ismerjük, vegyük rendre az ő szidalmait.

II.

1.) Frecska urnak az unitarismus ellen intézett első vádja az, hogy azt a „legnyersebb rationalismusnak“ nevezi. E nézetében osztozni látszik Szász Domokos barátom is, a ki abból a szempontból, mert az unitarismus a trinitast, a Krisztus istenségét, a vicaria satisfactiot, a praedestinatiot és más hasonló mysteriumokat sem a szentírásban sehol fel nem találja, sem pedig az ész által felfoghatóknak nem tartja, s ennél fogva el nem fogadja, az unitarismust vulgaris rationalismus-nak nevezi, és azt elítéli. Azt állítja, hogy „az unitarismus az inspiratoról és revelatoról semmit sem akar tudni; hanyatlik, mert „a rationalis elemekből igen sokat, a vallásos elemekből pedig igen keveset vett fel.*) Valójában ha e hibáztatást csupán csak Frecska emelte vol-

*) Lásd: Erdélyi prot. közl. 1873 f. 2. sz. Szász Domokos barátom e cikkében hibáztatja az unitarismust az érintett hitcikknek el nem fogadásáért, holott azokat ő sem hiheti; hibáztatja, hogy az erőszaknak engedve némely mysticus elemeket felvett a kétéjába, — holott mint egyháztörténettel foglalkozónak ismernie kellene a deési Complatio létrejötte körülményeit, melyek közt e mystikus elemek felvételétől függött az unitarismus léte. Különösnek tartja, hogy a Ferencz J. barátom által kiadott kátéban az apostoli hitforma szerepel, holott miután e hitformát ismeri, azt is tudnia kellene, hogy annak ott használt alakja tökéletes unitarius hitforma, a mely csak a háromsággal, s más ily tanokkal telt öntudatot nem elégíti ki. Tovább sectaszerűséggel és ellentmondással vádozza az unitarismust, s azt mondja, hogy az a vallásos szellem öröklő szükségzeit nem elégíti ki. S midőn ezt kimondja, feleli, hogy később eme nyilatkozatával: „tán valamenynyi felekezet közt az unitarismus az, a mely bővölködik mindazon erényekben, a melyek egy felekezetnek intensiv erőt és maradandóságot kölcsönöznek“, éppen ő maga jön ellentmondásba önmagával, elismervén az unitarismusról annak életrealitását, gyakorlatiasságát és maradandóságát. E nyilatkozata éppen olyan, mintha azt mondaná: a fa rosz ugyan, de a gyümölcse a legjobb; vagy mintha Bajtaynak Mária Theresiához tett felterjesztését ismételné, a melyben az áll, hogy „az unitariusok becsületes derék emberek, hű alattvalók, jó gazdák, értelmes és jó hazafiak; de éppen szorgalmuk és jó erkölcsük által veszélyesek az egyházra“. Végre miután az unitarismus erényeit és mások feletti jellemvonásait kiemelte, azt mondja, hogy még sem az unitariusoké a diadal pálmája, hanem a Luther és Kálvin-féle irányzaté, melylyel hite egész erejével vallja, hogy „Isten jelent meg a testben“. Valóban e nyilatkozata ama vermittleri szerepeket juttatja eszünkbe, a melyek Németországban oly haszontalanoknak, mulékonyoknak és kéteseknek bizonyultak. Szász Domokos barátom is szabadon nyilatkozik egy szabad irányu egylet kebelében egyháza egyik hitcikkéről; de másfelől Debreczennel sem akar szakí-

na az unitarismus ellen, akkor ezt oly egyéntől, mint ő, számba sem lehetne venni. De hogy Szász Domokos is, a ki a különböző vallások történetével és fejlődésével foglalkozott, ily nyilatkozatot teszen az unitarismusról, ez kissé különösnek tetszik. Azonban ez is csak azt tanusítja, hogy vagy nem veszi kellő figyelembe sem a rationalismus külön fajait, sem az unitarismust, s ennél fogva összeválti; vagy pedig ha tekintetbe veszi is, nem akar különbséget tenni. Pedig a kettő anynyira különböző, hogy a ki komolyan akar beszélni rólok, össze nem tévesztheti.

A rationalismus tényleg háromféle. Az egyik a vulgaris rationalismus, a mely azt hiszi, hogy a régi rendszert észszerű magyarázat útján a józan értelemmel meg lehet egyeztetni. A második a speculativ rationalismus, vagyis a rationalisták philosophiai aristokrátiája, a mely azt tartja, hogy a régi rendszert a józan értelemmel a speculativ eszmék alapján egyeztetni össze. A harmadik a kritikai rationalismus, a mely előre és hátra tekintés nélkül vizsgálódik, s elvet mindent, a mi előtte megállhatónak nem tetszik.

Az unitarismus ez utak és módok egyikét sem követi. Jól tudja, hogy a mily oktalanság a régi rendszert akár észszerű magyarázattal, akár a speculativ eszmék alapján, a józan értelemmel kiegyeztetni igyekezni, — éppen oly elhibázott dolog volna az emberi lélek szükségeinek, s az e szükségeket kielégítő tényezőknek alap nélküli vizsgálása. Az unitáriusok mindazt elfogadják, a mit a szentírás, a lélek, a tapasztalat, a tudomány és ennek vívmányai, s az emberiség nemes lelkü tanítói együtt és egybehangzólag tanítanak. De a mit a szentírásban fel nem találunk, a mi a történelmi bírálat és a tudomány előtt nem igazolható, a lélek szükségait ki nem elégíti, mint p. o. azt a jellemzést, a melynél fogva a lutheránus és kálvinista egyházak hitformáikban az absoluttökélyekkel bíró Istent lelketlennek, igazságtalannak, kegyetlennek és részrehajlónak tüntetik fel, s más hasonló tanokat, a melyek Szász D. szerint „egységes lényünk minden irányu szükségleteit kielégítik“, mi semmikép el nem fogadhatjuk. Mi a val tartunk, hogy a vallás igazságait az emberek az emberi haladás ter-

tani, s ezért orthodoxnak mutatja magát itthon. Az általa is vallott szabad vizsgálódás egyáltalában nem fér össze a bibliának tulajdonított csilhatatlan tekintélyvel, a mely miatt minket vádol. E két irányu és ellentétes nyilatkozat nem egyezik meg egy modern theologus álláspontjával.

mészetes törvényei szerint fedezték és fedezik fel ezután is. Innen mi az inspiratiót és revelatiót folytonosnak és általánosnak tartjuk*). Nem áll tehát, a mit Szász Domokos mond, mert mi mind az inspiratiót, mind a revelatiót hiszszük, csak hogy nem a kalvinizmus értelmében. Mi Istent és a ker. vallást abszolútnak tekintjük. Az üdvösség dolgában nem a hitformákat és abstract deductiókat tesszük a boldogság feltételeivé, hanem az ember jellemét, életét, tetteit, s hitének gyakorlati nyilvánulásait. Szerintünk az üdvösség nem kívülről, hanem belőlről ered, s az ember azt aratja le, a mit vetett. Ebből önként következik, hogy mi, bár a theológiát igyekszünk megtisztítani minden idegen elemtől, de kiválóbb súlyt fektetünk a gyakorlati vallásosságra, mint a rideg' és elvont tételre. E tekintetben sem áll tehát Szász Domokosnak az a nyilatkozata, hogy vallásunk igen kevés vallásos elemet tartalmaz. Bizonyítják az unitarizmusnak e gyakorlatiasságát azok az erények, a melyeket Szász Domokos barátom az unitarizmus jó gyümölcssei gyanánt sorolt elé. El is ismerték az unitarizmusnak e gyakorlatiasságát mind azok, a kik arról őszintén és igazán akartak nyilatkozni. Elismeri különösen egy jeles német theológus, a ki „Welchen Werth haben die christlichen Glaubenslehren“ című munkája 90-dik lapján így nyilatkozik róla: „Je mehr der Rationalismus mit seiner künstlichen Behandlung der Glaubenslehre in Abnahme kommt, desto grössere Fortschritte macht jene reinpraktische Richtung, aus welcher die Gemeinschaft der Unitarier, sowie neuerdings die freien Gemeinden und die Protestantenvereine hervorgegangen sind. Sie gehen auf die Lehre, welche Christus selbst verkündet hat, zurück; sie finden, dass Christus nicht ein dogmatisches System aufgestellt hat, sondern dass er grosse sittliche Grundsätze gelehrt, und durch sein eigenes Leben anderen Menschen zum Vorbilde, geübt hat. Sie fassen das Christenthum nur als die Religion der Liebe“.

Anyyi áll, hogy mi az észre**) nagy súlyt helyezünk, sőt

*) Lásd a Ker. Magvető V-tk köt. 120—126 lapjain az „Ihletés“ című cikkemet, — és a Prot. egyetben tartott felolvasásomat az „Évkönyv“ 106 lapján. — **) Téved Szász Domokos, midőn azt állítja, hogy mi a lelket részekre osztjuk. Ha a léleknek a tudomány által megnevezett működéseiről szólnak, az nem azt teszi, hogy mi az ember belvilágát részekre szakgassuk. A vallásnak szerintünk a lélek egész szükségait kielégítőnek kell lenni, s mint ilyennek a léleknek a psychologia által nevezett összes tehetségeire kell hatnia, nem csak egyikre, vagy másikra, mint a római vagy prot. orthodoxiánál. (Lásd „Szentháromság története“ című munkám előtti értekezésem XIII. pontja 1—3-dik sorait).

mondhatnám, hogy az értelmet a vallás dolgában legfőbb bírónak tartjuk. Szerintünk csak az ész által lehet az igazat a hamistól, a kijelentést a koholmányoktól megkülönböztetni. Ha az új testamantumot csupán azért kellene elfogadnunk, mert előnkbe van téve, akkor a Koránt is éppen úgy elfogadhatnók. Ész nélkül sem a kijelentés nyomait nem tudnók felfedezni, sem az igazságot meggyőződésünkkel, s ezt hitté emelni nem tudnók, sem pedig a szentírás valódi értelmét felfogni nem lehetne. Használja is az ész mindenik felekezet, a katolikus úgy, mint a protestáns, és miként mi. Az ész által határozzák el ők is, hogy melyik helyet kell szószerint, melyiket allegoraiilag és melyiket képesen magyarázni. Az egyetlen különbség köztünk és köztök az, hogy mi az ész az egész bibliára alkalmazzuk és nem tudjuk fel nekik hibául az értelem gyakorlását; ők pedig annak csak egy részére alkalmazzák, s lekiabálnak minket, ha mi a léleknek általok gyakorolt jogaival élünk*).

A fennebbiekből tisztán látható, hogy vallásunk nem csak nem vulgaris rationalismus, sőt a lélek örök szükségeit más felekezeteknél inkább kielégítő voltánál fogva a jövő vallása.

2.) A második vád, a melyet Frecska ur ellenünk felhoz az, hogy vallásunknak előnye a tudomány elvadulása és az egyházi élet elfajulása. E vádja támogatására azt hozza fel, hogy vallásunk a tárgyilagosságot megveti, s a feléje hajló irány Németországban egy tönkre silányított életet mutat fel az 1760—1830 közötti időkből. Midőn Frecska ur vádja támogatása szempontjából e bizonyítékokat leírta, valószínűleg nem jutott eszébe az, hogy az a vallási irány soha sem lehet subjectiv, a mely a tudomány vívmányaival kezdet fogva halad, Nem jutott eszébe, hogy nem az unitarismus az, a mely a hitet és tudományt megveti, azokat ellenségeknek tartja, hanem éppen a lutherismus és kálvinismus. Az sem jutott eszébe, hogy Németországban az idézett időkből a rationalis irányt éppen a lutheranus és kalvinista egyházak tagjai képezték, s nem az unitáriusok; mert az érintett idő alatt névleg egy uni-

*) Egyébiránt e téren nem sokára csak magokra fognak maradni a debreczeniek és barátaik; mert ime az erdélyi lutheránusok is az unitáriusok által követett irány felé törekszenek, a mit bizonyít az, hogy zsinatilag ellene nyilatkoztak az egyházi háromságnak (L Verhandlungen d. Vierten Landeskirchenversammlung 1868), s egyes tekintélyes hangok emelkednek fel körükből az orthodoxia tévtanai ellen. Lásd: L. Koródi, „Theologischer Schutz“ című jeles értekezését.

tárius sem volt Némethonban. Hibázik tehát, midőn éppen a protestansok némelyikének, mint Paulusnak és Semlernek munkáit, a kik bizonyára mulhatatlanul felette állottak Frecska urnak, elítéli, s csak a gondolkozása szerintiekét emeli ki, mint p. o. a Rambachét. Egyébiránt én ezt sem tudom fel neki hibául; mert ha ismerte volna és tudná, hogy a Rambach munkája csupa subjectivismus, s hogy Rambach mily nevetségesen határozta meg egy könyv helyes használatát és az a való visszaélést, akkor hallgatott volna vele. Ugyanis Rambach „Hist. u. theolog. Einleit. in d. Religions-Streitigkeiten d. ev. luth. Kirche mit d. Socinianern“ *) czimű munkájában így szól: „Ein Miszbrauch ist es, solche Schriften aufzusuchen und zu lesen, die sie nicht würdig sind. Der rechte Gebrauch hingegen bestehet darinnen, dasz man sich für solchen Schriften hüte“. Mi unitáriusokul minden művet szivesen olvasunk és íróikat tiszteletben tartjuk, a kiknek czélja az igazság kiderítése, s ez által a közjó eszközlése.

Ebből látni való, hogy midőn mi a tudományt és annak vivmányait vallásos meggyőződésünk fontos tényezőinek tekintjük, akkor vallásunk nem subjectivismus. Ilyennel csak a vak gyűlölet hibáztathatja.

3.) Frecska ur harmadik vád gyanánt azt hozza fel az unitarismus ellen, hogy az „élődi növény a protestantismuson, a mely csak azért áll fenn Erdélyben, mert az ottani ref. egyházon él, annak életét szívja„. Frecska ur e vádját semmivel sem tudja bizonyítani, a miért kénytelen vagyok állításait alaptalan rágalomnak és hitvány hazugságoknak nyilvánítani. Ugy látszik, hogy Frecska ur teljesen tudatlan és járatlan az egyházi történelemben; mert ha azt ismerné, akkor tudnia kellene, hogy az unitarismusnak története a protestantismussal csaknem egyidejüleg történt kifejlődése óta, egészen a jelen korig, ellenei, a catholicismus és protestantismus elleni küzdelemben fojtt le. Állása mindig védelmi volt, s nem támadó. A támadó fél most a catholicismus, majd a protestantismus voltak, a melyek nem szertették, hogy oly felekezet létezzék, a mely a szabad vizsgálódás elvét valósítja és az emberi lélek örök szükségait kielégíti. E felekezetek szívták az unitarismus életét szellemileg és anyagilag. Már kezdetben, az unitarismus hajnalán — nem is említve az er-

*) Edit. Coburg und Leipzig 1745.

déli katolikus fejedelmek eljárásait, kik vagyunk nagy részéből kifosztottak, azt is elhallgatva, hogy midőn az unitáriusok az osztrák kormány által mellözve voltak, egyetlen egy hatalmas kálvinista ur sem szólalt fel az unitáriusok és méltányosság érdekében — a kálvinisták voltak azok, a kik Servétet megégették. Ők voltak azok, a kik a 17-ik században Lengyelhonban szövetkeztek a jézsuitákkal az unitarismus kiirtására, a mi által aztán saját sirjokat is megásták. Ők voltak azok, a kik magyarhoni hitfeleinket, mint Egri Lukácsot és Alvinczi Györgyöt, halálra juttatták. Ők voltak azok, a kik Bethlen Gábor idejében alattomos utakon 62 háromszéki ekkleziánkat kezökre kerítették. Szóval ők voltak mindig és mindennütt azok, a kik az unitarismust írásban és a gyakorlati életben üldözték, s annak életét szívták. Az unitáriusok soha sem üldöztek senkit. Türelemmel és szeretettel viseltettek mindenki irányában. S ez a körülmény azt követeli, hogy a más felekezetbeliek is igazságosok és türelmesek legyenek irántok; de egyszersmind azt is bizonyítja, hogy az unitarismus nem élödi növény, a minek Frecska ur nevezte.

Felette sajnálom, hogy e történeti tényeket fel kellett említenem. Én bizonyára fel nem szakgattam volna a régi sebeket, ha Frecska urnak a Fgyelmezőben levő cikke nem kényszerít reá. Így kénytelen voltam bizonyítékokat sorolni elé a Frecska ur állításai hamis voltának kimutatására, különösen a debreczeni Fgyelmező barátai téves hiedelmének eloszlatására, a kik különös türelmetlenséget látszanak táplálni az unitarismus iránt, a mit az is mutat, hogy szívesen közölnek minden ellenünk lázító, és a felekezetek közti jó egyetértést felzavaró cikket. Tán azt hiszik ezek az urak, hogy az unitarismus a kálvinismus kifolyása? Tévednek; mert az a reformátio elején azonnal eléállott, hogy a Luther és Kalvinféle merev dogmákkal elégedetlen és háborgó léleknek megadja a teljes szabadságot, a helyesebb irányt, s annak szükségéit kielégítse. Az igaz, hogy a hol csak a vallás és hit ügyében haladás volt, mind az unitáriusok idézték elé directe és indirecte. Ők voltak az előrörsön. Az arminianusok feléjük igyekeztek; sőt még a kálvinismus is alkalmazkodott. S meglehet, hogy éppen az unitarismusnak e vonzó és alkalmaztató ereje az, a mi a debreczenieket oly dühösekké teszi, s velök a „szereetet“ parancsát feledteti.

Frecska ur avál hibáztatja tovább az unitarismust, hogy „a ref. egyházat utánozza minden külsőségben, csak

hogy protestánsnak tartassék. Megünnepli vele a husvétot, elfeledve, hogy embernek ünnepet szentelni bálványozás". Hogy az unitáriusok isteni tisztelete külsőleg sokat hasonlít a reformátusokéhoz, ez áll. De ez nem azért van, hogy őket utánozzuk, hanem mert elődeink így állapították meg az első keresztények isteni tisztelete egyszerűsége után. Azért éppen nincs, hogy protestánsoknak tartassunk; mert mi határozottan kimondva, nem óhajtunk a Frecskaféle lutheránusok értelmében protestánsok lenni. Mi csak értelemben kívánunk protestánsok lenni, melyszerint mi nem csak az unitarizmus keletkezésekor, hanem azóta és ma is protestálunk minden hamis tanok és nézetek ellen. Hogy pedig Jézusnak, az emberiség legnagyobb férfának, szellemi feltámadása, s az ő valódi tanítványainak (nem a Frecska és Mélius-féle keresztényeknek) lelkében való tovább élése emlékére ünnepet ülünk, ez nem egyéb, mint kegyeletes, hálás és szeretetteljes megemlékezés arról, a ki egész életét az emberiségnek áldozta, s halálával tudománya igazságát bizonyította be. Az ily nemes ünnep nem bálványozás, mert mi Jézust nem imádjuk. Inkább lehetne bálványozóknak nevezni a lutheránusokat, a kik Jézust Istennek tartva, az atyát egyedül illető imádást megosztják, s neki egyik teremtményét imádják. De bálványozóknak lehetne nevezni a lutheránusokat azért is, mert ők daczára annak, hogy a reformátorok ellene nyilatkoztak a 16-ik században, a II. Urban pápa által 1095-ben kánonizált és a Cybele cultusból kifejtett Mária-cultusnak, s csak a gyengék kedvéért hagytak meg némelyeket, még ma is megünneplik az ő tiszteletére gyertyaszentelő, gyümölcsoltó és sarlós boldogaszszony napjait. Ime uram, kár olyasmivel hamisan vádolni mást, a miben maga nyakig van.

4.) Frecska ur azt hiszi továbbá, hogy mi „saját állomásaink helyett holmi gazdag sinecurákra vágyunk, melyeket most a ref. egyházban a nepotizmus tölt be". Én e hiedelmének csupán első ágára nézve tehetek észrevételt. Az utolsó ága a ref. egyházat illeti, azt sujtja, a mi ha igaz, elég szomorító, s valóban csodálkozom, hogy Révész Imre ez őket fájdalmasan sujtó kifejezést megjegyzés nélkül hagyta. Az első ágára nézve biztosítom Frecska urat, hogy unitárius ember sinecurára nem vágyik soha. Elég terünk van nekünk, a melynek hiven megfelelni igénybe veszi egész munkásságunkat. S e kötelességünknek igyekszünk is megfelelni; nem mint Frecska ur,

a ki hihetőleg gazdag sinecurájában felfuvalkodva, restté lett dolgozni, tanulni és a protestantismus eredeti szelleme szerint haladni.

5.) Freeska ur végül azt mondja, hogy „az unitáriusok nem protestánsok, nem hitfelei, mert ilyenekül honi törvényhozásunk sem ismerte el.“ Továbbá arra kér: „kiméeljük meg a prot. egyházat“, mert míg ő és vele együtt ezer meg ezer lutheránus lelkész a reformátusnak áttérés nélkül nyujthatja az ur vacsoráját, mert az édes testvére; míg a róm. katholikust, ha áttér csak confirmálja, mert keresztsége apostoli hitvallásánál fogva érvényes: az unitáriust, ha áttér, megkereszteli, mert keresztségét él nem ismerheti“. Hogy Freeska ur az unitáriusokat hitfeleinek, felebarátainak nem ismeri el, ez csak antikrisztusi, ó zsidós szellemét és lelkületét bizonyítja. Erről mi nem tehetünk. Mi mindennek daczára is őt felebarátunknak tartjuk és szeretjük, mert mi azt tanultuk Jézustól: „arról ismeretek rátok, ha egymást szerettitek“, s az ő tanításához egész lélekkel ragaszkodunk. Csak azt sajnáljuk, hogy protestáns és magát igazhitűnek tartó pap anynyira megfelekezhetett a szentirásról, s annak tanításáról, a kit ő istenének tart. E tette a szentírás iránti hűtelenségére, istenétől való elszakadásra és tudatlanságra mutat. Tudatlanságát árulja el az az állítása is, a melyben azt mondja, hogy „honi törvényhozásunk terén csak agost. és helv. hitű protestáns van“. Ha a hazai törvényhozás működéseivel és törvénykönyveinkkel ismeretes volna, tudhatná, hogy törvényhozásunk a „protestáns“ nevet nem ismeri. Ott mindenik felekezet a maga specialis nevéen van nevezve; de a protestáns szó elé nem jön sehol. P. o. a „Corpus Juris“ szerint, a melynek hírét tán Freeska ur is hallotta, a budai 1523-ki országgyűlés LIV-ik artikulusában azt határozta: „Lutheranos omnes tanquam publicos haereticos, hostesque Sac. Virg. Mariae, poena capitis Majestas Regia punire dignetur“. Az 1525-ki rákosi országgyűlés IV-ik articulusa így szól: „Lutherani de regno exstirpentur, capiantur et comburantur“. A III. Ferdinánd alatt 1649-ben hozott XI. és XII. articulások, s valamint az I. Leopold alatt 1681-ben hozott XXV-ik articulus, ugy az 1791-ki pozsonyi XXVI-ik articulus, mint szintén az „Approbata Constitutio“ I. tit 2 articulusa is csupán helvetica sive re-

formata, és lutherana sive augustana confessioknak nevezi a protestánsokat. Ebből látni való, hogy a protestáns" elnevezés honi törvényhozásunk terén nem szerepelt. Tehát Frecska ur itt sem mondott igazat. Már pedig papnak olyant állítani, a mi nem igaz, hűtelenség saját elhivatásához, mit hogy jövőre elkerülhessen, azt ajánlom Frecska urnak, hogy tanulja meg előbb azt, a miről irni akar, s ne állítson olyant, a minek igaz vagy igaztalan voltáról magának tudomást és meggyőződést nem szerzett.

A fennebbihez hasonló szeretetlenséget és tudatlanságot árul el Frecska ur akkor is, midőn „az unitáriusok kereszttségének érvényességét megtagadja". Frecska urnak tudnia kellene, hogy a kereszttség céréoniáját nem Jézus állította fel. Előtte sok idővel szokásban volt keleten a keresztelés a tisztaság jelképe gyanánt. Azt is tudnia kellene, hogy Jézusnak tanítványai nem kis gyermekeket kereszteltek; nem isátartották a kereszttséget „verbum Dei cum mersione aquam"-nak, mint a smalcaldi czikkek 5-ik articulusa mondja, hanem egy oly cselekvénynek, a mely által a felnőtteket a Krisztus által alapított lelki ország tagjaivá felvették, s a mely cselekvény a már megkeresztelteket tiszta és erkölcsös élet gyakorlására kötelezte. Ilyenek tekintik a kereszttséget az evangelium, és ilyen cselekvénynek tekintik az unitáriusok. Ha tehát Frecska ur magát az evangelium hirdetőjének tartja, akkor nem szabad neki egy oly kereszttség érvényes voltát megtagadni, a mely éppen az evangelium szellemében és értelmében történik. Hoszszura nyulnék, ha Frecska ur kereszttségi nézeteinek a szentirással ellenkező voltát ki akarnám mutatni. Elég legyen itt annyit mondanom, hogy én alig hiszem, hogy valaki, a mi sorainkból a Frecska ur megrongyollott zászlójához pártoljon, s hogy Frecska urnak alkalma lehessen újból keresztelési dühöngő szenvedélyét gyakorolgatni. Azonban ha mégis valakinek erre kedve jőne, s Frecska urhoz fordulna: ám lássa, keresztelje meg. Mi biztosítjuk, hogy ha hozzánk tér, nem kereszteljük meg.

Miután ezekben a Frecska ur rágalmainak alaptalan voltát kimutattam, hátra volna még összehasonlítanom a protctáns felekezetek nézeteit az unitarismussal, s kimutatnom az unitarismusnak azok feletti elsőbbségét. De erről egy közelebbi alkalommal. Addig is azt ajánlom Frecska urnak, hogy tanulmányozza a Channing munkáit. Abból megtanulhatja, hogy mi a szeretet, a humanismus és egy pap kötelessége.

Simén Domokos.